

KERÉNYI GYÖRGY

ETNIKAI REPREZENTÁCIÓ KÉT MAGYARORSZÁGI BÖRTÖNRÁDIÓBAN

2014 ősze óta járok be önkéntes munkában heti rendszerességgel két magyarországi börtönbe, mentorként segítve a fogvatartottak saját rádióinak (a 2014 decembere óta megszólaló váci, férfi elítéltek által működtetett *Rács FM* és a 2016 júniusában startolt Gyorskocsi utcai, női elítéltek által szerkesztett *Hessz FM*) elindítását és folyamatos műsorkészítését.

A HÁTTÉR, A KÖRÜLMÉNYEK

A börtönrádiózást Angliában kezdték, ahol már több mint 100 fegyházban szólnak a rabok által működtetett rádiók. A börtönrádió mind a műsorkészítők, mind a fogvatartott hallgatók számára reintegrációs lehetőség. Magyarországon a büntetés-végrehajtás (bv) választja ki a rádiózásban részt vevőket, és elhangzás előtt minden műsort be is kell mutatni a bv megbízottjának. Ez mindenképp meghatározza a médiaszövegeket. Vácon a bv döntése alapján csak nők és gyerekek elleni bünt elkövetők, a „Gyorskocsiban” erőszakos cselekményekért elítéltek sem lehetnek rádiósok. Vácon körülbelül tíz, a Gyorskocsiban hat rádiós alkotja a csapatot, a tagok szabadulás, áthelyezés, fegyelmi kizárások miatt cserélődnek. A két év alatt, amióta bejárok a börtönökbe, nagyjából 20-25 fogvatartottal kerültem rendszeres kapcsolatba. A női börtönben egy roma rádiósunk van, Vácon általában a csapat negyede cigány. A legtöbb férfi rádiós kriminális környezetből érkezett, a nők inkább egyszeri bűnelkövetők. A rádiósoktól nem kérdezem, miért ülnek, a legtöbben egy idő után általában maguktól elmondják. Mentorként igyekszünk semmilyen elvárást sem felmutatni a műsorokon kívül – a rádiós etikai kódex normája csak annyi, hogy a műsorokban a bűnelkövetést, erőszakot nem szabad pozitívan megjeleníteni, illetve az áldozatok szempontjait, érdekeit mindig tiszteletben kell tartani.

Előéletem¹ révén minden roma műsorkészítővel van/volt több közös ismerősünk „kint”, a romák körében nagyon respektált egykori *Rádió C* által is jobban elfogadnak, így könnyebben tudok velük informálisan beszélgetni. Cserében a magyarok (tanulmányomban ezzel a romák által használt kifejezéssel említem

a nem romákat) kicsit furcsán néznek rám. A kommunikáció alapvetően szakmai köztünk, a rádiózásról társalgunk, de adódik egy másfajta beszédhelyzet is Vácon: a folyosói ablakban, négy szemközt vagy kis csoportban, cigarettázás közben. A női börtönben ilyen lehetőség nincs, ott mindig együtt vagyunk a teremben, emiatt a beszélgetéseink sem annyira intimek. Főleg emiatt tanulmányomat nagyrészt a férfi börtönben szerzett tapasztalataimra alapoztam. Mondandómat meghatározza, hogy nem kutatási, és nem újságírói céllal vagyok bent a börtönben. Bár nagy volt a kísértés, hogy tapasztalataimat időnként megírom, ezt mindig megálltam: a bv beengedhet kutatni, és engedhet publikálni is, de nem erre kértünk engedélyt, és nem akarom megszegni az egyezséget. Célunk ugyanis az, hogy minden magyarországi fegyintézetben működjön börtönrádió, és ez csak a bv segítségével lehetséges. Nincs tehát szisztematikus, strukturált adatgyűjtés a mondandóm mögött, ugyanakkor az, hogy 20 éve dolgozom romákkal, talán segíti a tapasztaltak értelmezését.

Tanulmányomban sok tekintetben Fiáth Titanilla (a Kozma utcai fegyintézet börtönpszichológusa) *Börtönkönyvére* és kéziratos doktori disszertációjára támaszkodom (FIÁTH 2012, 2016).

KOMMUNIKÁCIÓS HELYZETEK ÉS TÉMÁK

A börtönben folyamatos „vetítés” megy egymás között, és a külsősök felé is. Természetesen ezek is a kommunikáció egyfajta formáját jelentik, de sokszor félrevezetők. A kommunikáció kint is, bent is valamilyen céllal történik, része a közlő énfelmutatása, a közösségen, valamint a szituáción belüli helyének kijelölése, a kommunikáció révén elérhető nyereség optimalizálása. A börtönkommunikáció értelmezéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy bár a börtönben érték a kiállítás, a saját igazság kimondása, de a spontán kitárulkozás, a tépelődés a gyengeség jele (férfibörtönökben). A vetítések tehát a kevéssé explicit tartalmuk, sokszor inkább a hiányaik révén értelmezhetők.

Kivel beszélnek, amikor velem, a börtönrádió külsős mentorával teszik? Bár mi nem vagyunk bv-sek, és ezt folyamatosan jelezzük is feléjük, mégiscsak a hatalommal közvetlenebb kapcsolatban állóknak számítunk, mint bármely kiválasztott közülük. Ugyanakkor a rendszeresség, az, hogy hetente kétszer ott vagyunk, egy idő után hitelesít minket – még ha az anyagi érdek (és az ideológiai, például a vallási háttér) nélküli munka furcsa is nekik.

Melyek azok a témák, amelyekről biztosan másképp beszélnek velünk, mint egymással? A bűnelkövetés kevéssé, de a börtön utáni élet tipikusan ilyen. A bűn-

elkövetést általában egyedi, rájuk nem jellemző tettek, és nem életformának mutatják. Az idősebbek csak a régen elkövetett bűneikről beszélnek könnyen, színesen, a frissebb törvénytelen tetteik nem egy életforma logikus következményeként jelennek meg a történeteikben. Ők, az idősebbek régen mind menők voltak, utolsó elkövetésük véletlen/egyedi hibaként értelmeződik – hiszen valószínű, hogy benti pozícióik erősítése megköveteli, hogy utolsó kinti életszakszuk is egy „menő” bűnözőé legyen egymás közötti beszélgetéseikben. Mi egy kinti, a bírósági ítéletekben is érvényre jutó normavilágból érkezünk (még ha közvetlenül nem is képviseljük ezt), így az elutasítottabb erőszakos bűnelkövetés témáját inkább kerüljük, de például a drogozásról könnyebben beszélnek, talán amiatt is, mert ez is a balszerencsés, önhibán kívüli bekerülés illusztrációja lehet (ugyanakkor nekem sosem mondták azt, hogy ártatlanul lennének bent). Tipikus, szinte már börtönbeli vándormotívumnak tekinthető mondat a „másért tettem”. Ebben általában valamilyen beteg, rászoruló hozzátartozó kerül elő mint a bűnelkövetés indítéka. Még egy gyakori motívum: a börtönben folyamatos az ítéletekről, jogi processzusokról szóló lamentálás – ezért a jogi tartalmakat kerüljük is a műsorokban. A bv, illetve az igazságszolgáltatás folyamatos feljelentése mindennapos a börtönökben, indulat nélkül számolnak be róla: úgy tűnik, ez szinte elvárt viselkedés bent – nagyon sok ilyen általuk kezdeményezett ügyük van, még ha egy részük valószínűleg nem is igaz. A strasbourgi emberjogi bíróság döntése alapján a magyar államnak immár körülbelül 600 elítéltnak kell fejenként 3 millió forint körüli kártérítést fizetnie a zárkák szűkössége miatt. A strasbourgi pénz mint az újrakezdés (egyetlen) lehetősége jelenik meg beszélgetéseinkben – olyanoknál is, akik (még) nem indítottak pert emiatt.

A mentoroknak a hivatalos világhoz tartozását mutatja, hogy nekem senki sem beszél arról, hogy hol máshol is folytathatná, mint ahol abbahagyta. Mi mentorok kintiek vagyunk, a fölöttünk lebegő bizonytalansággal, hogy vajon mit adunk tovább a hatalomnak. Ráadásul a rádiózásért időnként kapott bv-dicséretük révén kedvezményekhez, több spájzolás (a benti boltban történő vásárlási) lehetőséghez, több telefonáláshoz (még a saját mobiltelefon előtti időkben: most már mindenkinek van bv-s mobilja, amelyen saját megjelölt kapcsolattartóit bármennyit hívhatja – saját pénzből természetesen), büntetésük végén több kime-nőhöz jutnak. A megrovások viszont a kedvezmények, végeredményben akár a büntetés csökkentése ellen játszanak. Így értelemszerűen nem várható, hogy valaki arról beszéljen, hogy úgyis bűnözni fog kint is, csak most ügyesebb lesz. A kinti normavilág egyértelműen elítéli a visszaesést, ezért sokszor elhangzik, hogy ő majd máshogy folytatja. (Bár ezt nem bizonygatják, csak akkor mondják, ha rákérdézek.) „Megváltoztam, másképp látom a dolgokat” – hangzik el

ilyenkor, de konkrét kitörési terveket csak a vallásos körletekben lévőktől hallunk. Nekem nem mondogatják, hogy „jó útra tértem”, ennyire nem számítunk a kinti normarendszer részének.

Összegezve: felemás bizalmi viszonyunk miatt a kommunikációjukban a bűnelkövetés témájában egy elvárt normához való kényszerű alkalmazkodás látszik: nem hazudnak, ezért inkább kerülnek. Mégis, a bűnözéssel kapcsolatos témák is könnyebben kerülnek elő, mint a cigányságé. A romaság és az ezzel kapcsolatos dolgok, annak dacára, hogy látható többségben vannak bent a cigányok (50-60%-ra teszik a szakemberek a romák arányát a börtönpopulációban, de ez börtönönként változik: Vácon például szerintem ennél többen vannak), kevésbé jelenik meg a velünk, illetve egymással folytatott beszélgetésekben. (Mindennapos élethelyzeteikben biztosan explicitebb, de azokat mi nem látjuk.) Ugyanakkor a roma identitás nem titok, velem azért sokat beszélgetnek kinti ismerősökről, roma zenéről, szokásokról, de maguktól szinte sosem hozzák elő a témát. Egymással néha hangsúlyosan „cigányosan” beszélnek, de ez ugyanúgy jellemző kint is, és a „testvérem” megszólítás sem csak romáknak jár a börtönben.

SZEREPEK, STÁTUSZOK, MŰSORKÉSZÍTŐI HELYZETEK

A férfibörtönökben a hagyományos férfias értékek preferáltak: a keménység, érdelemmentesség. Érték az önkontroll, a stabilitás, az autonómia, a hatalom, az erő, valamint a jól értesültség és a beavatottság is (FIÁTH 2014). A fogvatartotti státuszt a hatalomtól való megfosztottság és az engedelmesség kényszere határozza meg – ennek megfelelően az alkalmazkodás és az ellenállás elsődleges eszköze a konfrontáción és erőszakon alapuló rabkódex, amelynek központi eleme az autonómia, az önirányítottság (FIÁTH 2014). Ebben az etnikum nem fontos elem. A férfiasság konstrukciója sokkal fontosabb: kriminalitás, szabályszegés, a gyengébbek elnyomása révén definiálják újra a férfiasságot, mert a civil férfiasság felmutatásának lehetőségei (például heteroszexuális kapcsolat, család elterelése satöbbi) hiányoznak. A kommunikáció és a viselkedés elvárt alapszabályai így az érdelemmentesség, a keménység, a „Törődj a magad dolgával!”, a „Ne add ki a titkaid másoknak, mert azok visszaélhetnek az információkkal!” és a „Soha ne áruld el a rabtársaidat!”. A legelítéltebb szerep a vamzeré, a besúgóé. Szabadulása után több rádiós fogvatartott is mondta, hogy a börtönben a rabok hajlamosak voltak a rádiósokat is vamzernek látni, ráadásul Vácon a nevelő intenzív, sokszor hangsúlyozott kontrolláló szerepben volt velük rádiózásuk alatt is. Bár a vamzerkedés a börtönkódexben, a benti értékvilágban a legelítéltebb magatar-

tás, mégis rengetegen élnek vele előnyszerzés miatt. Több ilyen ügy kapcsolódott a rádiózáshoz is. Fiáth hangsúlyozza, hogy a tekintélyt nemcsak a férfiaság konstruálása és annak a többiek általi elfogadtatása adja, hanem a bűncselekmény, az intelligencia, a kapcsolati tőke és az anyagi helyzet is meghatározza. A börtönök a hatalmi egyenlőtlenségek prototipikus terepei (FIÁTH 2014), de a domináns és alárendelt pozíciók nincsenek bebetonozva. A fogvatartottak nagy része dolgozik. Egy idő után mindkét helyszínen lehetőségünk volt arra, hogy a rádiósok közül egy-két ember „főállású” rádióssá váljék, tehát ne csak a heti két bentlétünk alatt, hanem napi nyolc órában foglalkozzon a rádióval, amit a bv munkaként ismer el, és a szokásos fizetést (körülbelül havi 14-15 ezer forintot) adja nekik. Mi, mentorok a demokratikus öngazgatást igyekeztünk elindítani a rádiós csapatokban, így például szerkesztőbizottságot választattunk velük. Bár a főállású rádiósok kiválasztása a bv kompetenciája volt, nem akadályoztuk azt sem, hogy maguk közül válasszanak főállásút, amit felterjesztenek a bv-hez. Az egyik körben a rádiósok által megszavazott főállású helyett a bv mást választott, valószínűleg azért, mert a fogvatartottak romát választottak. Mivel a főállásúak a napi nyolc órát a bv könyvtárosaival együtt, a könyvtárban töltötték, a bv valószínűleg az így esetleg kialakuló konfliktusokat megelőzendő nem engedett romát közéjük. Ugyanakkor a zárkákban a cigányok és magyarok folyamatosan keverednek. A börtönön belüli státuszokat a rádiózás felül tudta írni: megtapasztaltuk, hogy a nyilvánvalóan alacsonyabb státuszúak elismertsége nőtt a rádiós csapaton belül, miután láthatóvá vált, hogy például jól kezelik a technikát. Ugyanakkor a menők státuszát a rádiózás nem tudta kikezdeni.

Míg tanulmányok szerint Amerikában kizárólagossá vált a börtönkódexben az etnicitás, Magyarországon ez nem így van. A rádiózás során mi is ezt tapasztaltuk. Csoportkarakterizációt, tehát a saját, illetve a másik csoport jellemzését cigányoktól alig hallottam, magyaroktól sem sokat. Amit utóbbiaktól igen, az természetesen negatívan láttatta a romákat, de nem olyan intenzitással, mint kint. Fiáth szerint az etnikai határ kijelölése (hiszen a roma konstruált fogalom, egy kapcsolatokban megjelenő viszonyrendszer) eléggé képlekeny, ugyanazokkal a jelzőkkel mindkét csoportot illethetik (például a zsugori kontra pazarló). A magyar és oláh-cigány közti különbségtétel, tehát az autenticitás vagy a cigányokat kollektíven érő negatív sztereotípiáknak a másik csoportra vetítése nekem szintén nem mutatkozott meg. Ennél fontosabb volt a lokalitás, például a többször hallott borsodiaké, akik egyrészt keménységük, más kontextusban igénytelenségük miatt ismertek. Volt olyan magyar rádiós is, aki néha ebben a csoportban láttatta magát – természetesen a keménység dimenziójában.

A börtönnépesség jelentős része nagyon képzetlen, műveletlen, amihez társul a börtönvilág agresszivitása. Ezért – és persze mert a műveltség, intelligencia is érték – a börtönrádiósok egyöntetűen „orkoknak”, nagyon primitív embereknek titulálják társaik nagy részét. Az orknak alapjáraton nincs etnikai színezete, de magyar beszélgetőtársaim természetesen cigányozzák őket, amikor romák nélkül beszélgetünk. Amikor magyarok, cigányok egyaránt vannak közöttünk, akkor mindketten nevezhetik orknak az odajövőket. Sőt amikor csak roma műsorkészítőkkel vagyok, ők is orkoznak. A magyarok „kiengedik a kerítések mögül” roma műsorkészítő társaikat, sőt elismerik, hogy roma rádiós társaikon kívül is vannak nem ork romák. Úgy tűnik, a börtönben a romák legfontosabb etnikai stigmája a primitívség. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a kommunikációk sűrűbbek az azonos etnikumhoz tartozók között.

Végeredményben az elmúlt két évben (fontos hangsúlyoznom: nem célzott beszélgetések során) az etnicitás számomra nem mutatkozott jelentősnek a börtönben, igaz, a fogvatartottak nem rádiós helyzetekben történő kommunikációját nem ismerem. Én például nagyon ritkán hallottam a „mi, cigányok” kijelentést. Az etnicitás élesedni tud bizonyos helyzetekben, de úgy tűnik, a börtön és a kriminalitás nem ilyen helyzet. Persze ehhez az is kell, hogy az egyik erősebb roma sztereotípiát, a bűnözőt, logikusan nem tud „megélni” bent: fura is lenne ezt magyar bűnözőktől hallani. Ugyanakkor Fiáth Titanilla is jelzi, hogy konfliktusokban a börtönlakók nem cigányoznak vagy magyaroznak, és hogy nagy az átjárás a csoportok között. A cigányozás kerülését persze az is okozhatja, hogy a csoporton belüli feszültségek felmutatása veszélyes: a rádiózásból való kikerüléshez vezethet. Ezért bármilyen, nem csak etnikai feszültséget is csak akkor mutatnak, amikor úgy érzik, kedvezményeiket veszélyezteti, ha nem deklarálják látványosan a kívülállásukat.

MŰSOROK, MEDIÁLIS HELYZETEK

A velünk folytatott mindennapi kommunikációhoz képest a médiaszövegekben, műsorokban a cigányság még kevésbé explicit. Annak dacára, hogy én mint „tekintélyes kinti médiaszakember” folyamatosan legitimálok a cigányság médiabeli megjelenését, sokszor én hozom elő a témát. Bár Vácon a tízből három műsorkészítő is roma volt, a tervezési/képzési szakaszban nem merült föl semmilyen, romának címkézett műsor indításának ötlete. Idővel én elkezdtem javasolni nekik egy roma műsor elindítását, nem is zárkóztak el előle, de végül valahogy sosem került rá sor. A Gyorskocsiban az az egy roma rádiós, aki nehezen is

olvas (most járja bent a felső tagozatot), magától dobta be a *Romamix* nevű zenei műsor ötletét, és azóta is ő csinálja. Nagyon szívesen mutatja meg a készítés során a terembe belátogató raboknak, illetve akár fegyőröknek is, büszke rá, hogy ő készíti. A többiek a női rádiós csapatban általában – börtönszinten – képzettnek számítanak, több diplomás is van köztük (a fiúk között csak egy volt), V. sokszor kicsit zavart attól, hogy nehezen olvas fel, és nem is sikerült egyelőre rávenni, hogy más műsort is csináljon. Azokhoz sokat kell írni és olvasni. Bár címében roma műsort készít, összekötő szövegeiben, beköszönéseiben V. sosem mondja ki a roma szót (nem is köszön be úgy, hogy „szevasztok, testvéreim”), sem hallgatóit, sem magát nem jelöli meg így. (Persze nem biztos, hogy ennek a romaság alacsonyabb státusza az oka, lehet az etnikailag vegyes közönségnek való megfelelési igény is.) Velem igen, de nem tudom, hogy ez a diskurzus nem általam erőltetett-e, még ha szívesen is beszélget velem erről. De ez mindig csak ismerősök keresésében merül ki, sosem valamilyen etnikus témában. Tetszik neki, hogy velem cigányozhat, sokszor elő is hozom, igyekszem a sztereotípiákat kifigurázni, és serkentem, hogy ő is nyomja rám a magyar sztereotípiákat. Ugyanakkor azt a haverkodást, amit a férfi börtönben meg tudtam tenni, és mélyebbre tudtam velük menni, itt kerülnöm kell, hisz férfi vagyok nők között, aminek sokszor hangot is adnak.

Bár V. ismeri és szereti az úgynevezett autentikus oláh-cigány zenét is, azt mégis keveset használja. A mulatós zene az etnikailag semleges köznyelv, ami mindenütt legitim, de erősen köthető a roma előadókhoz. (Ugyanakkor képzetesebb, iskolázottabb börtönkörökben, ahogy kint is, a mulatós a műveletlenség jele.) Úgy tűnik, ahogy korábban a romák – szinte kizárólagos – elismertségét az úgynevezett éttermi cigányzene adta, most a mulatós zene került ebbe a szerepbe. Magyar cigányzenét (tehát az éttermi cigányzenét) még nem sikerült berimánkodnom a műsorba, V. oláh-cigányként fintorogva elutasítja.

Váci rádiózásunk alatt tetőzött a menekültválság: általános tapasztalat volt, hogy a menekültellenesség nem ismert etnikai határokat: a romák cseppet sem voltak megértőbbek a menekültekkel. A homoszexualitás, bár érthetően nem ritka a börtönökben, a férfiak között titkolt, a gyengeség szinonimájaként megjelenő tulajdonság, jelenség. Vácon egyszer két – egyébként roma – műsorkészítő meginterjúvolt egy (szállításban ott lévő, tehát nem váci) megerőszkolt férfit. Az interjú a rádiósok körében is nagy hullámokat keltett, és nagyon érdekes volt hallgatni, ahogy a két rádiós az interjúkészítés közben eljut az alig titkolt lenézéstől az áldozatnak kijáró empátiáig, és ahogy ennek az interjú lezárásaként, a hallgatókhoz szólva hangot is adnak. (Egyébként is érdekes, hogy általában is milyen fontosnak tartják a médiaszövegekben az általános emberi, erkölcsi

tanítások kimondását. Ez bármilyen műsorban megjelenhet – talán a „norma-követő” többséghez kapcsolódásukat jelzik így.)

ÖSSZEGZÉS

Annak dacára, hogy a romák nagyobb számban vannak jelen a börtönökben, nem ez a domináns életvilág. A zárkákban, egy informális szinten, biztosan jobban megjelenik, mint a rádiózás körül, de ha ott domináns lenne, jobban beszivárogná a rádiózásba is. A rádiózásba mint a börtönlét egy formális szituációjába, illetve magukba a médiaszövegekbe tehát kevésbé engedik be az etnikai kategorizációt. Ennyiben ez hasonlít a kinti világhoz: az etnikai dimenzió hangsúlyozása a magyarországi romáknál nem túl erős, még ha a diszkrimináció vagy az emberjogi/polgárjogi tudatosság markánsabbá teszi is. Tapasztalatom szerint még az etnikai kultúrájuknak identitásukban nagy szerepet tulajdonító oláh-cigányok körében is inkább a magyarsággal való közösség hangsúlyozása az erősebb, illetve a két identitás megfér egymás mellett. Az etnikai identitás tehát nem annyira fontos, és nem az a bűnözésben sem. A börtönökben pedig a bentlét sorsközössége erősebbnek tűnik az etnikai elkülönülésnél. A médiaszövegek mint formális és kitüntetett beszédhelyzetek megjelenítői mindig az általános emberit hangsúlyozzák az etnicitás partikularitásával szemben. Mégoly sűrű börtönbeli látogatásaim során sem tudtam az etnikus identitás pozitív tartományaiba leásni, hiszen az társas helyzetekhez kötődik: együttléthez, ünnepekhez. A börtönszituáció pedig a legrosszabb élethelyzet: az etnikai identitás ebben történő föltárása – még ha szisztematikus, felkészült tudományos céllal közelít is az ember – nagyon nehéz. A börtön totális intézmény, abban semmi nem vizsgálható attól függetlenül, tehát a romaság megélése sem. A romaság felmutatása egyébként is erősen szituatív, ahogyan kint is.

A legfontosabb tapasztalat, hogy a rádiósok a műsorokban nem akarják magukat (illetve közönségüket) etnikailag meghatározni. Ennek okai lehetnek:

- a rádiózás közelsége az intézményi-formális szinthez;
- kevésbé tartják értékesnek az etnikusait;
- eleve nem etnicizált a közeg, nagy a keveredés, nem annyira meghatározó az etnikai identitás;
- „a médiába nem illik”, itt az általános, emelkedett „emberi” az elvárt.

Az az általánosabb következtetés azért talán levonható, hogy az erős negatív stigmákkal terhelt etnicitás megjelenését gyengíti, ha a két csoport között sűrűek az interakciók; ha a két etnikum egy ingroupot alkot: tehát közös élet-

helyzetüket, közös érdekeiket látják; és ha nem engedélyezett a markáns etnikai minősítés.

Zárásként: a tantermek Vácon ugyanazon folyosón vannak, ahol a könyvtár is, amelyben rádiózunk. Az orkok, amint kijönnek az általános iskolai órák szünetében a folyosóra, szinte mind romák. Ez jobban megmutatja a cigányok társadalmi helyzetét, mint az, hogy többségben vannak a börtönökben.

JEGYZETEK

- ¹ Húsz éve dolgozom romákkal, illetve írok, forgatok róluk: a Roma Sajtóközpont egyik alapítója vagyok, öt évig voltam az *Amaro Drom* roma havilap főszerkesztője, és az én vezetésemmel állt fel 2000-ben Magyarország első roma rádiója, a *Rádió C*.

IRODALOMJEGYZÉK

- FIÁTH Titanilla (2012): *Börtönkönyv. Kulturális antropológia a rácsok mögött*. Háttér Kiadó, Budapest.
- FIÁTH Titanilla (2016): *A „terápiás börtön”. Terepmunka-tapasztalatok amerikai terápiás közösségekben*. Doktori disszertáció kézírata.